

RECENSIES

kelijke resistentie tegen de aanvallen van de moderne tijd. Toch zijn er tal van aanwijzingen, aldus Römer, dat de mogelijkheden tot individuele sociale stijging die de moderne maatschappij biedt, leiden tot een herinrichting der sociale gelaagdheid die minder aan somatische kenmerken verbonden is dan tot nog toe. De opstand van 1969 - waaraan Romer belangwekkende analyses wijdt - lijkt in dezen als een katalysator te fungeren.

Feitelijk het enige bezwaar dat de historicus tegen deze sociologische studie zou kunnen inbrengen, is de beknoptheid ervan. Die beknoptheid dient weliswaar de overzichtelijkheid, maar doet ook wel eens vraagtekens plaatsen bij beweringen die in de buurt van beweringen *tout court* komen, dan wel door haar intrigerend karakter om uitbreiding vragen. Zo blijf ik, om slechts enkele punten te noemen, de beoordeling van het optreden der katholieke kerk in sociale conflicten wat apodictisch vinden en de rol van de Shell-directie (tot in de eilandraad vertegenwoordigd) een beetje omzeild.

Gerechtavaardigd zou ik ook een breder behandeling achten van de benauwende zijden van het mono-cultuur-karakter van de Curaçaose economie en het merkwaardig verschijnsel van het opdringen van sociale wetgeving door de gouverneur haast tegen de wil van de politieke elite van het eiland in; een staaltje 'ethische politiek' waarvan men graag de praktische uitwerking geadstrueerd zou willen zien.

G.J. Schutte

J. van den Berg en J.P. van Dooren, ed., *Pietismus und Reveil* (Kerkhistorische Bijdragen VII; Leiden: E.J. Brill, 1978, viii + 388 blz., f96,-, ISBN 90 04057641).

Deze bundel bevat 'Referate der internationalen Tagung: Der Pietismus in den Niederlanden und seine internationalen Beziehungen, Zeist, 18.-22.Juni 1974'. De voertaal van het congres was Duits en daarin zijn ook alle bijdragen, op twee na, geschreven. Het congres ging vooral over het piëtisme. Opstellen over de periode van het Réveil vullen nog geen kwart van het boek.

Niet alles is ook voor niet-theologen van belang en begrijpelijk. Bovendien vallen sommige referaten buiten het specifieke grondgebied van de *BMGN*. Dat laatste is het geval bij twee zeer goede en zeer grote bijdragen. Martin Schmidt uit Heidelberg gaf een compleet overzicht van het onderzoek van het piëtisme, met telkens een korte karakteristiek van de onderzoekers en hun werkstukken. G.F. Nuttall uit Londen behandelde het verband tussen 'Continental Pietism and the Evangelical Movement in Britain'. Bij hen komt Nederland slechts even ter sprake. Twee andere bijdragen compenseren dat. J. van den Berg beschreef 'Die pluralistische Gestalt des kirchlichen Lebens in den Niederlanden 1574-1974', waarna S. van der Linde zich speciaal bezighield met 'Der reformierte Pietismus in den Niederlanden'. Door in zijn titel het woord 'Pietismus' nogmaals tussen aanhalingstekens te plaatsen, liet Van der Linde al zien dat hier problemen liggen en dat het begrip 'nadere reformatie' ook aandacht verdient. Een omvangrijk werkstuk leverde J. Wallmann met een studie over de invloed van het labadisme op het lutherse piëtisme. Op kleinere thema's richtten zich J.P. Boendermaker (Kerklied), W. van 't Spijker (Bucer), A. de Groot (Voetius' opvatting van pietas), H. Faulenbach (Coccejus' anthropologie), C.C.G. Visser (mystiek Lutheranisme in Nederland), F.R. J. Knetsch (Poiret contra Jurieu), R. Mohr (Nederlandse figuren in de 'Historie der Wiedergebohrnen' van J.H.Reitz), H.Weigelt (Uralsperger) en R. Breymayer (Oetingers emblematische theologie). De bijdrage van Visser stelt de lutherse predikant Breckling te Zwolle centraal, omdat hij aan de piëtistische kerkhistoricus Arnold allerlei aanvullingen stuurde over vrome vaderlandse lutheranen, met name over een

groepje mystici dat van officiële kant weinig gewaardeerd werd. Ook het stuk van Mohr noemt allerlei Nederlanders die in Reitz' boek zijn opgenomen, waaronder Gichtel, Hiël en Coccejus.

Met de Réveiltijd komen de onderwerpen op meer praktisch terrein. Ook hier gaat het merendeel van de opstellen over een enkele persoon; dat is het geval bij de studies van I.H. Enklaar (de zendeling Van der Kemp), P.N.Holtrop (brieven van U.Ph. van Verschuer, zogezegd de tweede mevrouw Kohlbrügge), van P.L.Schram (Wichern en Heldring) en J.Veenhof ('Die Apostelstrasse', bestaande uit een aantal bemande zendingsposten tussen Ethiopië en Palestina). Daartussen staan twee bredere thema's. H.R. Boudin behandelde 'Einige Aspekte des Reveils in Belgien'. Hij kwam echter niet aanzetten met de te verwachten hofprediker van Willem I, Merle d'Aubigné, maar met figuren uit de voorgeschiedenis. De Nederlandse predikant Goedkoop heeft van 1815 tot zijn dood in 1852 haast ononderbroken in België geijverd voor de organisatie van de kleine groepjes protestanten. Een graag gebruikt middel om kernen te vormen was de bijbelverspreiding. Daarvoor kwam ook hulp uit Engeland. Jersey vormde een springplank voor activiteit in het Franstalige deel van België: evangelisten die daarvandaan kwamen stonden in Engelse dienst maar hadden geen taalmoeilijkheden. Internationale samenwerking op heel ander terrein is beschreven door H. Talazko: 'Die kirchliche Betreuung der deutschen Hollandgänger im 19.Jahrhundert'. Seizoenarbeid van Duitsers in de Nederlandse landbouw of veenontginningen was zeer gebruikelijk, maar onder invloed van het Réveil zijn tegen het midden van de negentiende eeuw ineens kerkelijke groepen gaan letten op deze gastarbeiders. Vooral ds Lenhartz uit Ladbergen, later te Minden, is voor hen opgekomen. Hij riep de hulp in van de 'Innere Mission'. Dit resulteerde in een aantal rapporten over de Nederlandse kerkelijke en sociale toestanden. De leiders van de Innere Mission beseften dat hier hulp moest worden geboden, niet enkel pastoraal maar ook maatschappelijk. Na 1860 gingen ook officiële kerkelijke instanties hieraan steun geven. De Nederlandse kerken zagen hier niet of nauwelijks een taak. Het allerlaatste opstel van de bundel keert terug tot het hoofdthema van het congres: C. van de Ketterij schreef over 'Hedendaags piëtistisch taalgebruik'.

Sommige referenten hebben na het congres hun bijdragen nog aangevuld. Degenen die de uitgave verzorgden, hebben de gebruikers een grote dienst bewezen door een uitvoerig register van namen en zaken. Ook het notenapparaat is daarin verwerkt. Zo kan de bundel met gevarieerde inhoud zeker verder onderzoek mogelijk maken, waartoe de congresvoorzitter W.F. Dankbaar in het woord vooraf dan ook oproept. Men kan alleen wat twijfel houden bij de titel. Heeft er tussen piëtisme en Réveil een bepaald verband bestaan? Dan toch enkel in een vergelijkbare geesteshouding, want van invloed van het piëtisme op het Réveil kan men in Nederland moeilijk spreken. De opvallende passiviteit van het Nederlands piëtisme in de achttiende eeuw is op het congres niet speciaal behandeld. Toch ligt hier een van de verschillen met de gelijktijdige stromingen in Duitsland of Engeland. Het Réveil bracht inderdaad binnen Nederland een nieuw begin. Maar noch Bilderdijk of Da Costa, noch Groen van Prinsterer of Heldring vonden ooit enige inspiratie bij vaderlandse 'oude schrijvers', zeker niet bij die uit de achttiende maar ook niet bij die uit de zeventiende eeuw.

O.J. de Jong

RECENSIES

In het eerste gedeelte van dit werk geeft de schrijver - geograaf — een overzicht van wat dankzij de opgravingen van de archeologen Elzinga en Halbertsma en de geschriften van de Hamburger numismaat Albrecht, de Friese geschiedvorser D.J. van der Meer en enkele vroegere gemeentearchivarissen alsmede het handjevol bewaard gebleven teksten thans over het onderwerp gezegd kan worden. Ter vergelijking worden de opgravingsresultaten uit Emden en het daarbij gelegen Groothusen geresumeerd en ten dienste van de lezer wordt dit alles rijkelijk met afbeeldingen en kaarten geïllustreerd (waarbij overigens onder de afbeeldingen 15(94) en 25(117) de onderschriften niet met de afbeeldingen kloppen en het schetskaartje van de toestand rond 1300(101) de stadswallen uit de zeventiende eeuw vertoont. Erg omvangrijk is de oogst al met al niet en de weigering van de AGO-directie in 1972 om medewerking te verlenen tot opgravingen op de Oldehoveterp (32) valt dan ook des te meer te betreuren. Veel meer dan in gradaties van zekerheid uitgesproken gissingen en vermoedens kon de schrijver door dit alles niet geven, zodat de lezer op zijn beurt vaak geneigd is vraagtekens bij de tekst te plaatsen. Zo schat Schuur op pagina 99 het inwonertal rond 1300 op een paar duizend, maar de geringe toen bebouwde oppervlakte doet mij vrezen, dat daar weinig ruimte voor was. In elk geval ontbreekt iedere aanwijzing hoe de schrijver tot dat hoge inwonertal is gekomen.

Over de Grote kerk zou veel te zeggen zijn, maar ik beperk mij hier tot een verwijzing naar R.K. Donin, *Die Bettelordenskirchen in Österreich* (1935) waarin schrijver had kunnen lezen dat dominicanen bij voorkeur stukken aangewezen kregen aan de stadsranden, om die met hun bebouwing tevens te versterken. Het waren niet zozeer grotere steden, waar zij neerstreken (102), dan wel plaatsen waar veel doorgaand (handels)verkeer was. En dat was - zoals bij Winsum (124) - wel eens een zaak van voorbijgaande aard. Ik vraag mij overigens af, of het niet verder gebruiken van de dertiende-eeuwse nieuwe fundering der St. Vituskerk (117) niet zou kunnen samenhangen met de bouw der Dominicaner- of der Nijehovekerk (183).

Weinig zegt hij over de stadspoorten. Graag had ik schrijvers mening gehoord over het door hem niet aangeroerde espelvraagstuk. Uit een oogpunt van rechtstermgeografie is dat al interessant, omdat het woord espel in de betekenis van stadswijk buiten Friesland uitsluitend te Kampen voorkomt, maar als ik mij goed herinner is gedurende de latere middeleeuwen het toen toch al niet grote espelaantal met één verminderd. Zou ook voor Leeuwarden zijn opgegaan, wat J. Schultze in de door hem onderzochte steden constateerde, dat het getal der wijken samenhang met dat der stadspoorten in verband met de verdediging daarvan door de wijkgenoten? En wat de herkomst van het woord *olderman* betreft: de verspreiding uitsluitend over in de dertiende eeuw aan de Noordzeehandel deelnemende steden in Engeland en op het vasteland pleit juist sterk voor de door schrijver verworpen samenhang met het koopmansgilde (160), zeker gezien de nauwe relatie in die eeuw tussen de kooplieden en de zich vormende stadsraden.

Voor de - vaak in extenso afgedrukte - teksten zijn, afgezien van enkele - soms duidelijke - foto's op de pagina's 18, 74 en 142, uitsluitend bestaande publicaties gebruikt, die niet altijd tot de jongste behoren. In plaats van het op pagina 132 noot 9 geciteerde artikel uit 1842 had het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, I (1920) nr. 426 genoemd kunnen worden en de door Blok in 1888 vermelde Leeuwarder brief uit 1323 (143, j° 207 n.4) is inmiddels gepubliceerd in het *Hamburgisches Urkundenbuch*, II (1939) nr. 587. De citaten zijn trouwens niet het sterkste gedeelte van het boek. Als men na lang zoeken (kopjes boven de tekst met hoofdstukaanduidingen worden node gemist) een bepaalde noot ontdekt, wordt men vaak afgescheept met de vermelding van een algemeen werk of andere secundaire bron, zodat het toetsen van beweringen aan de oorspronkelijke bewijsplaatsen